

TİASAD

Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of Turk & Islam World Social Studies

Yıl: 5, Sayı: 18, Eylül 2018, s. 110-122

Doç.Dr. Şeniz ANBARLI BOZATAY

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, sanbarli@comu.edu.tr

OSMANLI EGEMENLİK ANLAYIŞINDA KAMU YÖNETİCİLERİNE İTAATİN SINIRLARI¹

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nda egemenlik anlayışıyla bağlantılı olarak, sistemi çok uzun süre koruyan önemli bir mekanizmanın varlığı göze çarpmaktadır. Mutlak iktidar anlayışı, kamu yöneticilerine karşı gösterilen itaatin temel biçimlendiricisi olmuştur. Bu noktada iktidarın böyle bir güçle donatılmasında, genel bir bakışla, başta İslamiyet olmak üzere, devletin tüm kurum ve ekonomik kaynaklar üzerindeki sıkı kontrolünün etkisi büyüktür.

Osmanlı egemenlik anlayışında iktidarın sınırlarını öncelikle yöneticilere itaat olgusu çizmektedir. Çalışmada, Sultana itaat ve iktidarın sınırları konusu, İslami ilkeler ve örfi hukukun belirlediği çerçevede incelemekte olup, buyruk sahibinin sorumluluğu; yöneticilerin haksızlıklarını gidermede Adaletnâmeler, şikâyetnameler, Osmanlı'da kanun ve nizama uyma ve bunun denetlenmesini mümkün kılan Hisbe teşkilatı ve zulüm suçları esas alınarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Egemenlik, itaat, adaletnâme, Hisbe teşkilatı.

¹ Bu makale, yazarın “Baskıya Karşı Direnme Hakkı ve Sivil İtaatsizlik: Türkiye Örneği” adlı doktora tezinden geliştirilerek üretilmiştir.

LIMITS OF OBEDIENCE TO PUBLIC ADMINISTRATORS IN OTTOMAN MENTALITY OF SOVEREIGNTY

Abstact

In connection with the mentality of sovereignty in the Ottoman Empire, the existence of an important mechanism that protects the system for a very long time is striking. The concept of absolute power has become the basic formative of obedience seen against the public administrators. At this point, the equipping of power with such a force is largely a result of the government's strict control over all institutions and economic resources, from a general point of view, especially Islam.

In mentality of Ottoman sovereignty, the boundaries of power are primarily obedience to the rulers. In this study, the subject of obedience to the Sultan and the limits of power is examined within the framework of Islamic principles and customary law, the responsibility of the owner of the order was evaluated based on the allegations of justice, complaints, and crimes of the Hisbe Organization and cruelty in the Ottoman Empire, which made it possible to comply with the law and regulations and to control them in order to eliminate the injustices of the rulers.

Key Words: Sovereignty, obedience, adaletname, Hisbe organization.

“Şüphesiz Allah, size emanetleri ehline (sahiplerine) teslim etmenizi ve insanlar arasında hükmettiğinizde adaletle hükmetmenizi emrediyor. Bununla Allah, size ne güzel öğüt veriyor!.. Doğrusu Allah, işitendir, görendir (Nisa Suresi, 58. Ayet).

GİRİŞ

İslam’a göre, otorite sahibi kişilerin koruyuculuk ödevi ile bireylerin otoriteye itaat etme zorunluluğu birbiriyle uyum içindedir. Bu durum, hükümlerlik yetkilerinin bir an bile unutulmaksızın, bireylerin toplumsal yasalarla ilgili tüm anlaşmaları için de geçerlidir². Bir Müslüman, Kuran tarafından belirtilen siyasal yükümlülüklerle boyun eğmekte ve otoritesini Kurana bağlı olarak inşa eden siyasal sisteme, toplumsal eşitlik idealini sağlayacağı inancıyla itaat etmektedir³. İslam, otoritenin sorumluluğunu koruyuculuk olarak ifade ederken bunu, toplumun itaatiyle birlikte düşünmektedir. Söz konusu uyum, İslami otoritenin adalet anlayışının temelinde sözleşme düşüncesinin yer alması bağlamında önem arz etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu, otoritenin gücü, yetki alanı ve sorumlulukları konusunda, İslami ilkeler başta olmak üzere, Türk siyasal kültürünün bu alana özgü düzenlemeleri ile yönetilen bir devlettir. Eski Türk devlet anlayışından tevarüs eden siyasal kültürle Hakana, halkını yönetirken

² Jean Louis Michon, “Dini Kurumlar”, *İslam Şehri*, (Çev.Elif Topçugil), Ed. R.B.Serjeant, Ağaç Yay., İstanbul, 1992, ss.13-50,s. 4.

³ Şerif Mardin, “Civil Society and Islam”, *Civil Society Theory, History, Comparison*, Ed. John A. Hall, Polity Press, Cambridge,1995, ss.278-300,s. 285.

sınırsız bir otorite tanınmamış, kendisini sosyal refahın sağlayıcısı olarak gören Hakanın ilk sınırları, bizzat kendisi tarafından çizilmiştir. Bunun yanında Kurultay ve Töre de Hakanın yetkilerini kullanırken, uyulması gereken ana mekanizmalar olarak, onun otoritesini gerektiğinde sınırlandırmıştır.

İslamiyet'te siyasi iktidara itaat etmenin sınırlarını, iktidarın daha çok dinin emirlerine aykırı olan ve bu nedenle de adaletsiz kabul edilen davranışları çizmektedir. Adaletsizlik, ilahi emirlere uymamakla eş anlamlı kabul edilmekte olup, bu düşünce diğer dinlerin de çizdiği sınırlarla da örtüşmektedir.

Çalışmada, Sultan'ı mutlak iktidar yapan Osmanlı egemenlik anlayışı çerçevesinde, kamu yöneticilerine itaatin sınırları incelenirken, öncelikle Sultan'a itaatin kaynakları incelenmiştir. Buyruk sahiplerinin sorumlulukları noktasında, kamu yöneticilerinin haksızlıklarının önüne geçilmesi için çıkarılan Adaletnâmeler, tebaanın sorununu iletebileceği bir araç niteliğindeki şikâyetnameler ve iyiliğin emredilip kötülüğün yasaklanmasına ilişkin İslami ilkeyi esas alarak örgütlenen Hisbe teşkilatı, Osmanlı'da kamu yöneticilerin yetkilerini sınırlandıran ve olumsuz uygulamaları bertaraf etmeye yarayan mekanizmalar olarak, çalışmanın ilgi çerçevesine dâhil olmaktadır.

Osmanlı'da, Adaletnâmelerin çıkarılmasına yol açan nedenlerin başında gelen, halktan kanunsuz maddi çıkar sağlamak, kanunsuz vergi toplamak gibi en çok karşılaşılan zulümler, Osmanlı'da zulüm suçları başlığıyla tartışılmıştır.

1.OSMANLI EGEMENLİK ANLAYIŞI VE SULTAN'A İTAATİN KAYNAKLARI

İslamiyet, zulüm yapan kamu yöneticisini koruyacak, günah işlediğinde de onu kurtaracak bir düşünceye dayanmamaktadır. Kötü davranan yöneticinin, üstünlüğünü kaybedeceğine dikkat çeken Zehra, İslam hukukunda yöneticilere ve yönetilenlere uygulanan ceza hükümlerinin, güçlülere bu hükümlerin dışında bırakmadığını belirtmektedir⁴.

Egemenliğin bölünmezliği ilkesine dayalı İslam hukukunu benimseyerek yeniden yorumlayan Osmanlı saltanat sistemi, Orta Asya Türk devletleri geleneğinden önemli bir ayrılığı ifade etmektedir. Memleketin sahibi kabul edilen sultanın, tebaasının canı ve malı üzerinde tasarruf hakkı bulunmakla birlikte bunu keyfi değil, kanun, nizam ve ananelere yani "töre"ye dayanarak yürüttüğü görülmektedir. Osmanlı'da İslam hukukuna dayanan kanun ve nizamlar yanında, şer'i hukuka aykırı olmamak kaydıyla padişahın toplum yararına vereceği kararlar, örf adı altında toplanarak sultanın yasama yetkisi genişletilmiştir. Örf, sultanın yönetimdeki gücünü artırsa da devlet işleriyle ilgili olarak gerek şer'i gerekse hukuki konularda gerekli kişilerle

⁴Muhammed Ebu Zehra, "İslam Ceza Hukukunda Merhamet ve Adalet", (Çev. Hasan Güleç), *İlahiyat Fakültesi Dergisi* III, DEÜ Yay., İzmir,1986, s.250. Nitekim, toplumsal sözleşme ile yöneticilere biat edilmekle birlikte, onlara kayıtsız şartsız itaat vaat edilmemektedir. Kaldı ki yöneticiler, bu sözleşme ile kayıtsız bir siyasi iktidara sahip olmuş değildirlere. Hüseyin Hatemi, "İslam Hukuk ve Devlet Felsefesi Açısından Sivil İtaatsizlik", *Argumentum*, Sempozyum Özel Sayısı, Temmuz- Aralık 1993, Yıl:3-4, S.36-41, ss.671-675, s.671.

görüülüp fikirleri alınmıştır. Buradan hareketle Halaçoğlu'na göre geniş ve sınırsız yetkiye sahip görünen sultan aslında kanunlara bağı tutulmuştur⁵.

Örf-i sultani, şer'i otorite yanında tamamı ile bağımsız siyasi otorite ile yaşatılmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş döneminde kuvvetle etkili olmuştur. Ancak şer'i hukukun 16.yy'dan itibaren devletin tüm uygulamalarına hâkim olması, bu durum da şeyhü'l-islamın hemen her tür devlet kararı için fetva vermelerine yol açmıştır. Osmanlı hukukçularına göre örfi kanunların içermesi gereken esaslara⁶ bakıldığında gerek İslam hukukuna aykırı olmaması gerekse İslam cemaatinin yararına olması bağlamında da çerçevesini dinin çizdiği izlenmektedir.

Ricaud'un "*Türkler, padişahlarına karşı duymak zorunda oldukları itaati, bir devlet ilkesi olarak değil, dini bir vecibe olarak öğretirler*"⁷ şeklindeki görüşü, itaatin öncelikle dini bir görev olduğuna ilişkin İslami devlet yorumunu yansıtmaktadır. Nitekim Allah'a, peygamberine ve ulu'l emr'e itaat edilmesi en başta bir Kuran emri sayılmaktadır. Buna ek olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun 1517'den itibaren teokratik niteliğe bürünmesiyle, belirtilen Kuran emri aynı zamanda halife unvanı kazanan sultanın dünyevi iktidarının gücünün artmasına neden olmuştur. Kuruluş döneminin Osmanlı beylerinin *bey*, *han* gibi örfi egemen sıfatlarının yanında *sultan* sanını kullanmaya başlamaları da Osmanlı egemenlik anlayışındaki köklü bir değişime işaret etmektedir. Bu değişim, ahiler ve gaziler gibi unsurlara dayalı egemenlik anlayışından bir sıyrılışı ifade ederken, Osmanlı padişahını İslami unsurların ağırlığını hissettirmesiyle kendisine kayıtsız şartsız itaat edilmesi gereken ve en önemlisi de her türlü siyasal gücü elinde toplamış hükümdar niteliğine büründürmüştür⁸.

Eski Türk devletlerinde de görüldüğü üzere Türk hanları, halkın hayatları ve malları üzerinde mutlak söz sahibidirler. İmparatorluğun yayıldığı tüm topraklar padişahın öz malı sayıldığından, yöneticiye itaatin çerçevesini belirleyecek temel yapı toprak sistemidir. Nitekim tımar sistemiyle savaşlarda yararlılık gösterenlere dağıtılan topraklar sayesinde sözü edilen işlev tamamlanmıştır. Şöyle ki; tımar sahipleri, savaşa belirli sayıdaki asker ve atıyla katılmaktaydı. Bütün imparatorluk bu şekilde askerlerin denetiminde olduğundan, önemli bölgeler daha güçlü oluyor ve her şeyden önemlisi, fethedilen ülkelerin haklarının isyan ve benzeri türdeki direnme hareketlerinin önüne geçilmiş olunuyordu⁹.

Osmanlı'da radikalizmin yokluğunun bir diğer en önemli nedeni, devlet-birey ilişkisinde, devletin bekası idealinin devleti teknik bir hizmetkâra dönüştürmesidir. Bu anlayış devleti

⁵ Yusuf Halaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Türk Tarih Kurumu Yay.,2.b., Ankara,1995, s.2.

⁶ Bu esaslar; şeriatin dışında kalan bir durum ortaya çıkması, buna ilişkin Müslümanlar içinde yaygın bir adet ya da inanışın bulunması, sultanın iradesinin bu durumu tanınması ve getirilecek hükmün İslam cemaatinin hayrına ve adalete uygunluğunun sağlanmasıdır. Aydın Taneri, Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı,Teşkilatı, M.E.B. Yay., İstanbul, 2003.s. 165.

⁷ Paul Ricaud, Türklerin Siyasi Düsturları Batılı Gözüyle Osmanlı'nın Gücü ve Zaafları, (Çev. Reşat Uzman), Milliyet Yay., İstanbul, 1996, s. 19.

⁸ Toktamış Ateş, Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı, Ümit Yay., 3.b., Ankara, 1996, s.162-163.

⁹ Ricaud, a.g.e., s. 15-16.

şefkatli baba, halkı da bir anlamda itaatkâr oğul yapmıştır. “Ya devlet başa ya kuzgun leşe” ifadesi, siyasi kültürün, devlete bakışını özetlerken, başsızlık korkusunu göstermesi bakımından da önemlidir. Siyasal hayatımızda geçmişten günümüze, rakipleri tasfiye etmede ya da zayıflatmada “bölücülük” töhmetinin bulunduğu rağbet, böyle bir kültürel kodla açıklanabilir. Bu tür atmosferin beslediği bilincin ise bir isyan teorisi üretmemesi anlaşılırdır¹⁰.

2.BUYRUK SAHİPLERİNİN SORUMLULUĞU

İslam’da otorite sahibi kişilerin koruyuculuk ödevi ile bireylerin otoriteye itaat etme zorunluluğu birbiriyle uyum içindedir. Aynı durum, hükümlerlik yetkilerini bir an bile unutmaksızın, bireylerin toplumsal yasalarla ilgili tüm anlaşmalar için de geçerlidir. Dolayısıyla insanlardan yöneticiye itaat etmeleri istenirken, yönetici de onların refahını gözetmek durumundadır. Kötülüğü kanıtlanan ya da şeriate aykırı bir emre itaat edilemez çünkü günahita itaat yoktur. Ebu Bekir halife seçildikten sonra yaptığı konuşmada “Allah’a ve peygamberine itaat ettiğim sürece bana itaat edin. Allah’ın ve peygamberinin kanunlarını ihmal ettiğim takdirde itaatınıza hakkım yok”¹¹ diyerek kendisine gösterilecek itaatin sınırlarını çizmiştir.

Osmanlı siyasi kültüründe buyruk sahiplerine itaatin çerçevesinin belirlenmesinde İslami Devlet anlayışının etkisi göze çarpmaktadır. Kuran’ın Allah’a, peygambere ve buyruk sahiplerine itaati emreden hükümlerinden olarak itaat, Osmanlı’da kaynağını öncelikle dinden almaktadır. İslam anlayışına göre peygamber, daha önce de belirtildiği gibi Müslümanların başkanı kabul edilmektedir. Kulluk, peygambere saygı ve itaat ile gerçekleşmekte ve ulu’l emr’e yani buyruk sahiplerine de itaat edilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla buyruk sahiplerine yapılacak olan itaatsizlik, Allah’a ve peygambere yapılmasıyla eş değerdedir.

Yöneticiye itaat bu şekilde biçimlendirilmekle birlikte Osmanlı’da İslam bilginleri, yöneticiye itaat edilmesi için bazı şartlar aramışlardır. Bu bağlamda getirilen şartların, buyruk sahiplerine itaatin sınırlarını çizdiği görülmektedir. Meşru ve adil olmayan emre itaat edilmeyeceği ile ilgili olarak Mecelle’nin 58. maddesine eklenen bir hüküm ile “yönetenlerin yönetilenler hakkındaki icraatları, onların hak ve menfaatlerini ihlal etmeyecek mahiyette işlerin düzenlenmesi ile kabil olacaktır, Raiyye hükümdarın mezhebinden hariç de bulunsa ölçü değişmez, adalet icapları şaşmaz”¹² anlayışı kayıt altına alınmıştır. Yönetime bağlı kişilerin başka din ya da mezheplerden de olsa adaletle yönetilmek hakkına sahip olduğuna ilişkin anlayışın, İslam siyasi düşüncesinde ilk kez Medine Anayasası’nda ifade edilen görüştürken kaynak aldığı göze çarpmaktadır¹³.

¹⁰ Şükrü Nişancı, “Eski Türk Geleneğinden Osmanlı’ya Siyasal İktidara Direnme Sorunu”, *Köprü*, Kış, 1999, ss.6-74.

¹¹ Muhibul Hasan Han, “Ortaçağ İslam Siyasetinde Devlete Karşı Ayaklanma Teorileri”,(Çev. Kâzım Güleçyüz), *İslam Siyaset Düşüncesi*, İnsan Yay., İstanbul,1995, ss.155-167, s.156.

¹² Refik Gür, Mecelle, 3.b., 1977.

¹³Türkiye’de “Medine Vesikası” olarak adlandırılan bu anayasa, özellikle 1990’lı yıllarda sivil topluma karşılık gelen bir belge biçiminde değerlendirilmiştir. Ancak belgenin asıl mesajı, sivil topluma duyulan toplumsal gereksinimden çok Doğan’a göre “Ondan bizde de var” anlayışının öne çıkarılmasıdır. Doğan Özlem, “Sivil İtaatsizlik Üzerine Bir Felsefi İnceleme Denemesi”, *Sivil İtaatsizlik, Disiplinlerarası Kolokyum* 7,9 Kasım 1997, Bursa,Yay. Haz. Hayrettin Ökçesiz, Demokrasi Kitaplığı, İstanbul,1999,s.30.

Buradan hareketle, kamu yöneticilerinin haksızlıklarının önüne geçilmesi için çıkarılan Adaletnâmeler, tebaanın sorununu iletebileceği bir araç niteliğindeki şikâyetnameler ve iyiliğin emredilip kötülüğün yasaklanmasına ilişkin İslami ilkeye dayalı Hisbe, Osmanlı'da yöneticilerin yetkilerini sınırlandıran ve olumsuz uygulamaları bertaraf etmeye yarayan mekanizmalardır.

2. 1. Kamu Yöneticilerinin Haksızlıklarını Gidermede Adaletnâmeler

Adalet, en üstün değerlerden biri olarak Tanrı'dan hemen sonra gelen ve salt iyiyi karşılayan *mutlak iyi* biçiminde tanımlanmaktadır. Bu aşkın adalet tanımı yanında yerleşik tanım ise hakka saygı, kusurlu kimsenin zararı ödemesi, başkasına ait olanın verilmesi, her insana hak ettiği cezanın verilmesi, ahde vefa ilkesi kurallarını içerir. Adalet tanımlamalarındaki ortak nokta, hak sahibi kimseye hakkının teslim edilmesidir¹⁴. Adalet, Osmanlıların topluma ve devletin toplum içindeki rolüne bakış biçimlerindeki anahtar kavramdır. Osmanlı devlet adamları için öncelikle istikrarı temsil eden bu kavrama göre, toplumdaki her topluluk ve birey başkalarının haklarını çiğnemeksizin kendi sınırları içinde kalmalı, yönetim, hukukun çizdiği sınırlar içinde yönetmeli ve sınırı da zorla kabul ettirmemeliydi. Dolayısıyla sınırın içinde kalmayan bir hükümdar ya da onu temsil eden yönetici, “zulm” den suçlu tutulmalıydı¹⁵.

Adaletnâmeler, devlet otoritesini temsil edenlerin otoritelerini halka karşı kötüye kullanmalarının önlenmesinde, yetkileri olağanüstü tedbirlerle yasaklayan padişah hükümleridir. Adaletnâmelerde kaynağı eski İran imparatorluklarına kadar uzanan Orta-Doğu devlet ve hükümdar anlayışı bulunmaktadır. Hükümdarın bütün otoriteler üzerinde yer alan mutlak otoritesi, bir haksızlığın giderilmesi için son çare biçiminde ortaya çıkmaktadır. İran geleneğinde adaletin yerine getirilmesi, hükümdarın sınırsız otoritesinin ortaya çıkması için bir fırsattır. Zira adalet, yasalar ve mahkemelerin uygulamalarıyla değil bizzat hükümdarın af ve bağışlamasıyla ortaya çıkmaktadır. Diğer yandan Türk-Moğol geleneği, adaleti değişmez bir töre ve yasanın tarafsızlıkla uygulanması şeklinde algılamaktadır¹⁶.

Osmanlı hükümdarının, kadıların ve yerel yöneticilerin kararlarındaki haksızlıkları gidermede çıkardığı Adaletnâmeler, hükümdarın yargı alanında da son sözü söylemek yetkisine sahip olduğunu göstermektedir. Söz konusu uygulamanın, Osmanlı sultanlarının yasama ve yürütme faaliyeti yanında yargı fonksiyonunu da yerine getirdiklerinin kanıtıdır denebilir.

2.2. Şikâyet Mekanizması

Osmanlı'da adalet kavramı, halkın şikâyetlerini doğrudan hükümdara sunabilmesi ve yine onun emriyle haksızlıkların giderilmesini açıklamaktadır. Divanı Hümayun'un temel görevi de budur. Hükümdar, halkın şikâyetlerini almak için hemen her fırsatı değerlendirmektedir. Hatta doğrudan doğruya halktan şikâyet topladığı da olmuş (Cuma namazı sonrasında, ava ve sefere çıkarken) ve bunları değerlendirdiği ölçüde de adil

¹⁴ Öktem, Türkbağ, a.g.e., s. 66-68.

¹⁵ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yay., 11.b., İstanbul, 2001, s. 28-29

sayılmıştır. Hükümdara doğrudan ulaşılma şu nedenle öneli görülmüştür; Allah'tan başkasına karşı sorumluluğu olmayan sultan, tek otorite olarak haksızlığı giderecek en üst merci, adaletin son başvuru yeridir. Bundan dolayıdır ki herkes birey ya da toplu halde ona şikâyetini götürebilmelidir¹⁷.

Ülkenin herhangi bir yerinde adaletsizlikle karşılaşan, zulüm gören ya da mahalli kadılar tarafından haklarında yanlış karar verildiğini düşünenler, valilerden, askeri sınıftan şikâyeti bulunanlarla vakıf mensuplarının haksız davranışlarına muhatap olanlar için divan açıktır¹⁸. Bütün bir kaza halkını temsil edenler, doğrudan kadiya giderek onun aracılığı ile arz-i hal'de bulunabilmektedirler. Şikâyet defterleri, arz-i mahzarlar (bir grubun dilekçesi) bu kurumun işleyişi ile ilgilidir. Başlıca şikâyet konuları:

- Kadının verdiği hükmü tanımayıp gereğini yerine getirmeyenlere karşı şikâyetler.
- Kişiler arasındaki hak davaları.
- Askeriye'nin reayadan kanuna aykırı olarak para ve eşya alınması ile ilgili şikâyetler (Adaletnâmelerin genel konusudur).
- Halkın, kanuna aykırı biçimde alınan vergilerden şikâyetleri¹⁹.

Osmanlılar döneminde şikâyet müessesesi, İslam devletlerinde bazen halife bazen de sultanın dinlemeyi üstlendiği korunmasız kişilerin, ayrıcalıklı konumlarını kullanmak suretiyle haksızlık yaparak zarara uğramalarına neden olan nüfuzlu yöneticilere karşı şikâyette buldukları mezalim mahkemelerine²⁰ benzetilebilir.

Osmanlı'da devletin, siyasi, idari, yargısal, ekonomik ve askeri işlerinin tartışıldığı Divan-ı Hümayun'un şûra meclisine benzerliği tartışılmıştır. Farklı konularda haksızlıklara muhatap olduklarını iddia edenlerin, bir mezalim divanı da olan bu kuruldaki savunmalarına bakılarak, kurulun bir şûra meclisinin işlevini yerine getirdiği söylenebilir. Bunun yanında Osmanlı'da şikâyetlere cevap olarak padişahın gönderdiği hükümler şikâyet defterlerine kaydedilmiştir ki bu durum, iktidara yönelen taleplerin nasıl sonuçlandırıldığına yönelik idari işlemlerin seyrini göstermektedir. Daha önemlisi, söz konusu idari uygulamalar, haksızlığı gidermek amacına hizmet etmeleri bağlamında tarihteki yerleriyle anlam bulmaktadırlar.

Hükümdarın adaletsizlikleri çözecek son karar olarak benimsenmesi geleneği tarihsel süreçte Doğu devletlerinde olduğu gibi Avrupa'da da yaygındır. Avrupa'da şikâyetnamelere benzer biçimde, iktidara bir tür itiraz hakkının tanındığı isyankâr defterleri bulunmaktaydı. Bu defterlerinin yazarlarında kesinlikle isyana kalkışma bilinci olmadığı gibi monarşiye

¹⁶ Halil İnalçık, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yay., İstanbul, 2000, s. 75.

¹⁷ İnalçık, 2000, s. 49.

¹⁸ Halaçoğlu, a.g.e., s.9.

¹⁹ İnalçık, a.g.e., s. 51-52, Kemal K. Karpat *Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus*, İmge Yay., Ankara, 2002. s.33.

²⁰ Muddazir Abdürrahim, "Hukuki Kurumlar", *İslam Şehri*, ss.51-65, s. 56.

gösterilen sadakat duygusunda da eksiklik yoktu. Ancak yerel eşraf tarafından ikna edilerek ya da zorlanarak yönlendirilen kişinin, başkaldıranları temsilen krala bu tür bir isyankâr defteri iletmiş de olmuştur. Bu tür girişimler daha çok isyan kışkırtmaları kabul edilerek cezalandırılmışlardır²¹.

2.3. Osmanlı'da Kanun ve Nizama Uyuma ve Bunun Denetlenmesi: Hisbe Teşkilatı

İslam siyasal düşüncesinde muhalefetin meşruluk dayanaklarından iyiliğin emredilip kötülüğün yasaklanması, kaynağını Kuran'dan alan İslami bir ilke olması neticesinde buyruk sahibinin sorumluluklarından biridir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde İslami terminoloji ile aynı olarak Hisbe teşkilatı adı altında benimsenen bu İslami ilke, yöneticilerin topluma karşı sorumluluklarının yerine getirildiği temel bir müessese işlevini görmüştür.

İslâm dininin, hedeflediği toplum düzeyine ulaşmak için “emr bi'l-ma'rûf nehy 'ani'l-münker, ihtisâb, hisbe” kavramlarıyla formüle ettiği ilkeler, Hz. Ömer zamanında kurumlaşmış ve bu kurum tüm İslâm devletlerinde zaman ve mekâna göre farklılık göstermekle birlikte, günümüze kadar gelebilmiştir²² Müslümanlar, hukukun belirlediği şartlar altında ve kan dökülmesini engellemek amacıyla, zorunlu durumlar dışında, Allah tarafından konulan sınırların dışına çıkan kanunları eleştirmek, karşı gelmek ve hatta mümkünse düzeltmekle yükümlü tutulmuşlardır. Ancak, kişinin söz ve eylemlerinde iyiliği emretmesine ilişkin Kuran'da yer alan öneriler bireysel bir yükümlülük kabul edilirken, ağır suçların ıslahı kolektif bir sorumluluk kabul edilmiştir. Buradan hareketle kadı ve onun atadığı muhtesib, bu sorumluluğu üstlenmiştir. Ahlaki düstur, davranış ve kamu güvenliğinin denetlenmesinden sorumlu muhtesibin yerine getirdiği temel işlevlerden bazıları²³;

- Öğrencilerine kötü davranan öğretmenleri uyarmak,
- Kötü muamele edilen kölelerin şikâyetlerini dinlemek,
- Hayvan sahiplerinin hayvanlarına fazla yük yüklemelerini engellemek,
- Çeşitli malların temiz ve doğru biçimde üretilmesini sağlamak,
- Hilekârlık ve vergi kaçırılmasını önlemek, kısaca ticarete dürüstlük ilkelerine uygunluğu denetlemektir.

Osmanlı'da İhtisab Ağalığı olarak anılan bu kurumda İhtisab ağası, yanında eli sopalı yardımcılılarıyla, çarşı pazarı kontrol eden ve bir aykırılıkla karşılaşıldığında düzelten kişidir. İslam hukukunu çok iyi bilmesi gereken İhtisab ağası, aykırılıkları görülen kişilere hemen fiili anlamda müdahale etme yetkisine sahiptir²⁴. Osmanlı İmparatorluğu'nda “kadı”nın yardımcısı olarak vazife gören muhtesibin ve teşkilatının yukarıda belirtilen yetkilerine ilâveten 15. ve 16. yy. “İhtisâb Kanunnameleri”nde daha geniş bilgiler bulunmaktadır. Hatta

²¹ Yves,Marie Berce, Modern Avrupa'da Ayaklanmalar ve Devrimler, (Çev. Muna Cedden), İmge Yay., Ankara, 2003, s.17-19.

²² Ahmet Duran, “İslam Hukukunda Sosyal Terbiye ve Kontrol Kurumu Olarak Hisbe Müessesesi”, EKEV AKADEMİ DERGİSİ Yıl: 19 Sayı: 64 (Güz 2015),ss.9-39, s.39.

²³Michon,a.g.m., s.44.

²⁴ Servet Armağan, “İslam Hukukunda Devlet Düzeni”, *Demokrasi Gündemi*, Türk Demokrasi Vakfı Yay., S.21, 1995, ss.9-14, s.13.

bu kanunnamelerden biri olan İstanbul İhtisâb Kanunnamesi"nde muhtesibin, “*Allâh'ın yarattığı herşeyi görüp gözetmesi gerekir*” denilerek teşkilâtın ne kadar geniş bir yetkiye sahip olduğu belirtilmek istenmiştir.

3. OSMANLI'DA ZULÜM SUÇLARI

“*Bir hakkı kendi yerinden başka bir yere koymak*”²⁵ biçiminde tanımlanan zulüm kelimesi, adalet ilkelerine uymaksızın bir kimseye adaletsizlikle hükmedildiğini anlatmasına ek olarak eziyet ve işkence anlamlarına da gelmektedir. Yaşamın her alanında karşılaşılabilen zulüm, siyasi iktidar sahipleri ve onların adına kamu hizmeti görenlerin reyaya karşı uyguladıkları zorbalık anlamında ele alınmaktadır.

Osmanlı'da zulüm suçları, kamu hizmetlisi-görevlisi sayılan kişiler tarafından işlenmektedir. Bu durumda askeri sınıfın devlet içinde kamu hizmetlisi olarak değerlendirilmesi nedeniyle zulüm suçlarını işleyenlerin yine bu sınıfın üyeleri olduğu düşünülecektir. İslamiyet'in halka iyi davranılmasını öngören ilkeleri benimsenmekle birlikte, askerlerin devlete karşı verdikleri hizmetin (vergi toplama) karşılığını reyadan almaları nedeniyle zulüm yolu açık kalmıştır. Bu suçları işleme noktasında askerlerin rütbe bakımından bir ayrıcalığının bulunmadığı görülmektedir. İstisnai durumlar dışında askeri sınıf üyelerinin geçimlerini, devletin koyduğu sınırlar içinde halktan sağlamalarının onları zorbalığa daha çabuk ittiği söylenebilir. Askeri sınıf yanında ulema sınıf içinde en büyük göreve sahip kadıların da zulüm suçlarını işledikleri Adaletnâmelerden açıkça anlaşılmaktadır²⁶.

Kadıların zengin kimseleri haberleri olmaksızın müflis ve borçlu mültezimlere, rüşvet almak suretiyle kefil yazmalarına ilişkin olarak Hicri 1004 tarihli bir adaletnamede bu hareket yasaklanmıştır. Yine merkezden verilen yetkilerin kadılar tarafından kötüye kullanıldığı durumlar da meydana gelmiştir. Örneğin, eşkiyayı ortaya çıkarmak amacıyla yapılan bir soruşturmada kadılardan birbirini kefil yazmaları istenmiştir. Oysa kadılar, sadece “bir kötülük görmedik” diyenleri kefil yazmışlardır. Adaletnâmeğe göre kadılar, emir ve fermanlarda reyadan toplanacak vergiler açıkça belirlendiği halde bunları fazlasıyla tahsil etmekte ve bunun fermanlara uygunluğunu araştıranlar hakkında da işlem yaparak mallarını almaktadırlar. Bir diğer kadı yolsuzluğu örneği, köylerde kendileri için para koparmak amacıyla avâız hanelerini tahrir defterlerine aykırı biçimde fazla göstermeleridir. Adaletnâmede, bu kötülükleri işleyenlerin süresiz görevden alınmasının yanında şeriata göre de cezalandırılması öngörülmektedir²⁷.

Karpat'ın tespitiyle merkezi yönetim mensuplarının ayrı bir toplumsal sınıfa doğru evrilmesiyle sistem içindeki gerilim büyük oranda artmıştır. Sipahi tarafından temsil edilen taşra sınıfının yıkımı, ulemanın bürokratikleşmesiyle birlikte yönetim kademelerinde ayrı bir toplumsal sınıf oluşturmuş ve zor kullanma hakkını ele geçiren merkezi bürokrasinin üyeleri,

²⁵ Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat, s.1077.

²⁶ Ahmet Mumcu, Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı, Birey Toplum Yay., 2.b., Ankara, 1985, s. 7-10.

²⁷ İnalçık, a.g.e., s.109-110.

ekonomideki paylarını artırmaya çalışmışlardır. Bu kaynakları elinde tutan sınıf, ticari faaliyetlerle uğraşanların bilinçli gruplar haline gelmelerine izin vermemiş ve sonuç olarak ortaya amaçları ekonomiye şekil verme değil de bürokrasi tarafından tanınma ve vergi toplamada ortaklık olan gruplar çıkarmıştır. Dolayısıyla merkez, ekonomik kaynaklar üzerinde tekel oluşturarak bu kaynakları sömüren bir yönetici sınıf yaratmıştır²⁸.

Osmanlı'da zulüm suçlarına genel hatlarıyla bakıldığında, Adaletnâmelerin çıkarılmasına yol açan nedenler açıkça görülecektir. Buna göre zulüm suçları şu şekilde bir ayrıma tutulabilir:

1. Halktan kanunsuz maddi çıkar sağlamak
 - a. Kanunsuz vergi toplamak
 - b. Devre çıkmak (Kamu hizmetlisinin görev yerini bırakarak soruşturma, inceleme ve keşif gibi amaçlarla memurluk yöreni içinde dolaşmasıdır).
2. Zor kullanmak
3. Sahtecilik ve dolandırıcılık yoluyla zulüm yapmak
4. Eşkıya ile işbirliği
5. İrtikab yoluyla zulüm yapmak
6. Diğer zulüm suçları (yabancılara karşı irtikab, yol kesme türünden zulümler, bir kamu hizmetlisinin bir başka kamu hizmetlisine yaptığı zulümler)²⁹.

Halka yapılan en büyük zulmün haksız vergilendirme olduğunu yazan Sadrazam Sarı Mehmet Paşaya göre, zalimlerin elinden zulüm gören halkın saldırılardan kurtarılması dini bir yükümlülüktür. Sultanlığın ancak devlet adamları ile, devlet adamlarının ancak mal ile, malın bayındırlık ile bayındırlığın da ancak adalet ve iyi yönetimle gerçekleşeceğini belirten paşa, kaleme aldığı şu dizelerde halkına zulmedenlerin yarın mutlaka zulümle karşılaşacağına dem vururken, baskının cezasız kalmayacağını düşündürmektedir;

*“Her ki zulmetti zirdestine
Yarın ol zulm ana zulmet olur
Ol zamankim ecel boğazın ala
Ana can vermesi meşakkat olur”³⁰.*

²⁸ Karpat, a.g.e., s. 37-39.

²⁹ Mumcu, a.g.e., s. 13-20.

³⁰ Paşa, yasak olduğu halde mukataata tayinler yapmak suretiyle Sultanın emirlerine itaatsizlik yapmakla suçlanmış 1717'de dikkatsizlik, ihmal, devlete hakaret, padişah hakkında kötü söz söylemekle suçlanarak idam edilmiştir. Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Devlet Adamlarına Öğütler, (Der. ve Çev. Hüseyin Ragıp Uğural), TODAİE Yay., Ankara, 1969, s.72-76. (Eserin Orijinal adı, Nesâyih'ül-Vüzerâ V'el-Ümerâ dır).

Zulüm suçlarının siyasi iktidarın icra yetkisine sahip görevlileri tarafından işlendiği dikkati çekmektedir ki bu görevli bazen sipahi, bazen kadı bazen bürokrat olabilmektedir. Osmanlı'nın, zulüm suçlarının cezalandırılmasına ilişkin kurduğu mekanizmanın, bu suçların önleminde etkili bir sistem kurduğu açıktır. Bu mekanizma içinde, kamu yöneticisinin idam cezasına çarptırılmasıyla sonuçlanabilecek “siyaseten katl” uygulaması da bulunmaktadır.

Osmanlı devletinde, İslam Ceza Hukukuna dayanarak, hangi durumlarda “siyaseten katl” cezasının verileceği tam olarak tespit edilememektedir. Siyaseten katli gerektiren birçok neden arasında, İslam Ceza Hukukuna uygun olarak verilen cezaların yanı sıra, daha sonra meydana gelen ve yalnızca hükümdarların kanunlaştırma faaliyetlerinin sonucu olarak ortaya çıkmış olanlar da bulunmaktadır³¹.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu, Türk devletlerinden tevarüs eden egemenlik ve adalet ilkelerinin etkisinde olmasının yanı sıra İslami ilkelerin ve İslam siyasi düşüncesinin de etkindedir. Egemenlik anlayışı, sultanı, şeraite dayalı egemenlik anlayışına bağlı kılmakla birlikte, şeriata aykırı olmamak kaydıyla toplum yararına örf adı altında yasama yetkisini kullanmasına da imkân verilmiştir. Sultana itaatin kaynaklarını, emir sahiplerine itaati şart koşan Kuran emirleri ve Eski Türk devlet anlayışından aktarılan halkın hayat ve malları üzerinde mutlak söz sahibi olunması oluşturmaktadır.

Osmanlı Tımar sistemi, itaati sağlayıcı bir sonuç doğurmuştur. Tımar sistemiyle, savaşlarda yararlılık gösterenlere dağıtılan topraklar sayesinde fethedilen topraklardaki halkların sadakati sağlanmaya çalışılmıştır. Osmanlı'da askerlerin devlete karşı verdikleri hizmetin (vergi toplama) karşılığını reyadan almaları nedeniyle zulüm yolu daima açık kalmıştır. Askeri sınıfın üyelerinin geçimlerini halktan sağlamalarının onları zaman zaman zorbalığa ittiği söylenebilir. Bunun yanında kadıların da zulüm suçu adı altında düzenlenen suçları işledikleri Adaletnâmelerden anlaşılmaktadır. Adaletnâmelerin çıkarılmasına yol açan başlıca zulümler, “kanunsuz vergi toplanması” başta olmak üzere, “zor kullanmak”, “sahtecilik”, “eşkiya ile işbirliği” ve “yabancılara karşı irtikab”dır.

Osmanlı, sözü edilen durumların ortadan kaldırılması noktasında kurduğu sistemle, reyaya zulmün önüne geçme iradesini göstermiş, Allah'ın emaneti kabul edilen reyaya karşı işlenen suçların cezalandırılmasına dayanan bir sistemi kararlılıkla uygulamıştır. Bu çerçevede, Adaletnâmeler, şikâyetnameler ve Hisbe teşkilatı, kamu görevlilerinin yetkilerini sınırlandıran ve olumsuzlukları bertaraf etme amacına hizmet eden mekanizmalar olarak kullanılmıştır.

³¹ İsmail Katğı, “Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl (Hukuki Maiyeti, Sebepleri, Usulü, İnfazı ve Sonuçları)”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 24, 2013, ss.180-211., s.189.

KAYNAKLAR

- Abdürrahim, Muddazir, “Hukuki Kurumlar”, *İslam Şehri*, (Çev.Elif Topçugil), Ed. R.B.Serjeant, Ağaç Yay., İstanbul,1992.
- Armağan, Servet., “İslam Hukukunda Devlet Düzeni”, *Demokrasi Gündemi*, Türk Demokrasi Vakfı Yay., S.21, 1995.
- Ateş, Toktamış, Osmanlı Toplumunun Siyasal Yapısı, Ümit Yay., 3.b., Ankara,1996.
- Berce, Yves,Marie, Modern Avrupa’da Ayaklanmalar ve Devrimler, (Çev. Muna Cedden), İmge Yay., Ankara, 2003.
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa, Devlet Adamlarına Öğütler, (Der. ve Çev. Hüseyin Ragıp Uğural), TODAİE Yay., Ankara,1969.
- Duran, Ahmet, “İslam Hukukunda Sosyal Terbiye ve Kontrol Kurumu Olarak Hisbe Müessesesi”, EKEV AKADEMİ DERGİSİ Yıl: 19 Sayı: 64 (Güz 2015),ss.9-39.
- Ebu Zehra, Muhammed., “İslam Ceza Hukukunda Merhamet ve Adalet”, (Çev. Hasan Güleç), *İlahiyat Fakültesi Dergisi* III, DEÜ Yay., İzmir,1986.
- Gür, Refik, Mecelle, 3.b., 1977.
- Halaçoğlu, Yusuf, XIV,XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Türk Tarih Kurumu Yay., 2.b., Ankara,1995.
- Hatemi, Hüseyin,“İslam Hukuk ve Devlet Felsefesi Açısından Sivil İtaatsizlik”, *Argumentum*, Sempozyum Özel Sayısı, Temmuz- Aralık 1993, Yıl:3-4, S.36-41.
- İnalcık, Halil, Osmanlı’da Devlet, Hukuk, Adalet, Eren Yay., İstanbul, 2000.
- Karpat, Kemal K., Osmanlı Modernleşmesi, Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus, İmge Yay., Ankara, 2002.
- Katgı, İsmail, “Osmanlı Devleti’nde Siyaseten Katl (Hukuki Maiyeti, Sebepleri, Usulü, İnfazı ve Sonuçları)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 6 Sayı: 24,2013, ss.180-211.
- Mardin, Şerif, “Civil Society and Islam”, *Civil Society Theory, History, Comparison*, Ed. John A. Hall, Polity Press, Cambridge,1995, ss.278-300.
- Michon, Jean Louis., “Dini Kurumlar”, *İslam Şehri*, (Çev.Elif Topçugil), Ed. R.B.Serjeant, Ağaç Yay., İstanbul,1992.
- Muhibil, Hasan Han, “Ortaçağ İslam Siyasetinde Devlete Karşı Ayaklanma Teorileri”,(Çev. Kâzım Güleçyüz), *İslam Siyaset Düşüncesi*, İnsan Yay., İstanbul,1995, ss.155-167.
- Mumcu, Ahmet, Osmanlı Hukukunda Zulüm Kavramı, Birey Toplum Yay., 2.b., Ankara,1985.
- Osmanlıca,Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat, TÜRKDAV Yay., İstanbul,1987.

- Nişancı, Şükrü., “Eski Türk Geleneğinden Osmanlı’ya Siyasal İktidara Direnme Sorunu”, *Köprü*, Kış, 1999.
- Öktem, Niyazi, Ahmet Ulvi Türkbağ., Felsefe, Sosyoloji, Hukuk ve Devlet, Der Yay., İstanbul,2003.
- Ricaut, Paul, Türklerin Siyasi Düsturları Batılı Gözüyle Osmanlı’nın Gücü ve Zaafları, (Çev.Reşat Uzman), Milliyet Yay., İstanbul,1996.
- Taneri, Aydın, Osmanlı Devletinin Kuruluş Döneminde Hükümdarlık Kurumunun Gelişmesi ve Saray Hayatı,Teşkilatı, M.E.B. Yay., İstanbul, 2003.
- Zürcher, Erik Jan, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, İletişim Yay., 11.b., İstanbul, 2001.